

تاریخ علم، دوره ۲۰، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، ص ۲۳۵-۲۵۳

نقطه نظر

معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»

اکرم دیناری

کارشناس ارشد، گروه طب سنتی ایرانی، دانشگاه شاهد، تهران

akramdinari@gmail.com

زهرا آقابیگلویی

دکترای تخصصی، گروه آموزشی طب سنتی ایرانی، دانشکده طب ایرانی،

دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران

aghabeiglooei@gmail.com

جمال رضایی اوریمی (نویسنده مسؤل)

کارشناس ارشد تاریخ علوم پزشکی

گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری

rezaei.history93@gmail.com

DOI: 10.22059/JIHS.2023.349302.371707

(دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۷؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۳)

چکیده

پزشکان طب سنتی ایران در کتاب‌های مرجع پزشکی خود در دوران تمدن اسلامی حمام‌ها را از مراکز پیشگیری و درمان بیماری‌ها دانسته‌اند و در این باره بسیار نوشته‌اند. بر این اساس، طی سالیان اخیر در پژوهش‌های طب سنتی، در ارتباط با نقش حمام در تأمین سلامت مردم پژوهش شده است. هدف از پژوهش حاضر معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی» تألیف زهرا حسین‌هاشمی و همکاران است که در مجله علمی پژوهشی تاریخ علم (دوره ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸) منتشر شد. این پژوهش یک مطالعه تحلیلی-انتقادی است که با به‌کار گرفتن منابع کتابخانه‌ای، ابتدا به معرفی مقاله و سپس به بررسی و ارزیابی آن از نظر ساختاری، محتوایی و روشی می‌پردازد. مقاله مذکور قالبی منسجم دارد که نشان‌دهنده تلاش نویسندگان برای شناساندن دیدگاه‌های طبی حکمای ایرانی در باره تأثیر حمام بر حفظ سلامتی بدن بر اساس رویکرد پیشگیرانه و درمانی است. در ساختار مقاله بعضاً ارجاع‌دهی‌های نامناسب و ابهام در حدود و ثغور دیده می‌شود. همچنین عدم تبیین اصطلاحات طب سنتی، ابهام در باره رویکردهای پیشگیرانه و درمانی حمام، عدم صحت و اعتبار علمی کافی در برخی توجیحات

علمی و ترجمه نادرست متون عربی برگرفته از منابع طب ایرانی را می‌توان از نقدهای محتوایی برشمرد. نتایج اصلی این پژوهش حاکی از آن است که مقاله مورد نظر علی‌رغم اینکه توانسته با بررسی رویکردهای پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی، مقوله‌ای تازه به روی پژوهشگران تاریخ پزشکی بگشاید، اما دارای اشکالات متعددی به لحاظ ساختاری، محتوایی و روشی است. لذا انتظار می‌رود با توجه به اهمیت موضوع نقد در پژوهش‌های علمی و با توجه به تحلیل انجام شده در باره آن مقاله، مطالب پیش رو موجب ارتقای کیفیت مقالات و اصلاح تولیدات علمی در این حوزه شود.

کلیدواژه‌ها: بهداشت، تاریخ پزشکی، حمام، طب ایرانی، نقد.

مقدمه

حمام در طب سنتی ایران، تنها محلی برای تطهیر ظاهر بدن نیست، بلکه مکانی است که حضور در آن جهت حفظ سلامت، پیشگیری و حتی درمان برخی بیماری‌ها توصیه شده است. بررسی منابع و متون طبیبی نگاشته شده توسط دانشمندان بزرگ ایرانی نشان می‌دهد که ایشان همواره به مسأله حمام توجه کرده‌اند، به طوری که در بیشتر کتب مرجع پزشکی در دوران تمدن اسلامی مانند القانون فی الطب، الحاوی فی الطب و کامل الصناعة الطبية بخش‌ها یا فصل‌هایی به این موضوع اختصاص یافته است (Rahimi Mehr, Motedayen, & Mehrabani, 2017; Taheri, 2016).

با توجه به پیشینه توجه به حمام در طب سنتی، طی سالیان اخیر پژوهش‌های متعددی در مورد نقش حمام در سلامت مردم بر اساس متون طب ایرانی انجام شده است (Montazerghaem & Heydari, 2012; Moradi, 2017; Rahimi Mehr et al., 2017; Razavi Borghei, 2009; Shabani & Jabare, 2014; Taheri, 2016). این پژوهش‌ها از جنبه‌های گوناگون به بحث در مورد موضوع حمام پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به مطالب مرتبط با ساخت حمام، حمام در متون طبیبی، نقش حمام در سلامت و بیماری، کارکردهای اجتماعی آن و معماری حمام اشاره کرد.

بر این اساس یکی از پژوهش‌هایی که به بررسی نقش حمام در سلامتی انسان بر اساس متون طب سنتی پرداخته مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی» تألیف زهرا حسین هاشمی، مسعود کشیری، اصغر منتظرالقائم و آرمان زرگران است که در مجله علمی پژوهشی تاریخ علم (دوره ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸) منتشر شده است (Hossain hashemi, Kasiri, montazerghaem, & Zargaran, 2019). با وجود اینکه این اثر ارزشمند حاوی تحلیل‌های قابل توجهی است و نسبتاً توانسته موضوع را به درستی و قابل فهم ارائه نماید، لیکن بررسی نقادانه آن نشان دهنده برخی اشکالات و نارسایی‌ها است.

نویسندگان پژوهش حاضر سعی کرده‌اند تا با نگرشی علمی و تاریخی به بررسی و نقد این مقاله بپردازند. هدف اصلی مطالعه حاضر این است که پژوهشگران حوزه طب ایرانی و تاریخ پزشکی با نقاط ضعف و ایرادهای ذکر شده آشنا شوند و این پژوهش‌ها بتواند موجب ارتقای کیفیت و اصلاح تولیدات علمی شود.

مواد و روش‌ها

این پژوهش یک مطالعه تحلیلی - انتقادی است که با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای به بررسی و ارزیابی مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی» (Hossain et al., 2019) از نظر ساختاری، محتوایی و روشی می‌پردازد. بر این اساس با مراجعه به متون مرجع طب‌پزشکی ارزشمند در تاریخ پزشکی ایران، کلیدواژه‌های «حمام، گرمابه، استحمام، آبن، پیشگیری، درمان و طب ایرانی» بررسی شدند و مطالب مهم فیش‌برداری شد؛ همچنین برای جستجوی مقالات علمی-پژوهشی موجود در پایگاه‌های اطلاعات علمی (Noormags, Medlib, Google Scholar, Pubmed) داده‌های مورد نیاز جمع‌آوری شد، سپس تمامی یافته‌ها طبقه‌بندی و تحلیل شدند.

بخش اول: معرفی مقاله

در مقدمه مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی» (Hossain et al., 2019) نویسندگان ابتدا به خاستگاه پیدایش حمام‌ها در متون تاریخی و طب‌پزشکی پرداختند. سپس عنوان کردند که هدفشان این است که در این مقاله از دید متون طب ایرانی از قرن دوم تا پنجم هجری دیدگاه‌های طب‌پزشکی حکمای ایرانی را در باره تأثیر حمام بر حفظ سلامتی بدن بررسی کنند و از این بابت به دو مسأله پیشگیری و درمان، به طور مجزا، بپردازند، پس از آن در دو بخش جداگانه با عنوان کاربرد حمام در پیشگیری از بیماری‌ها و اقدامات مؤثر در حمام جهت درمان بیماری‌ها مسأله اصلی تحقیق را تشریح کنند.

نگارندگان محترم مقاله در بخش کاربرد حمام در پیشگیری از بیماری‌ها ویژگی‌ها و کاربرد حمام را بر شمرده‌اند و توضیح می‌دهند که حمام از نظر کاربرد به دو دسته سرشستی (مربوط به خود حمام) و ناسرشستی (عرضی) تقسیم می‌شود. در ادامه به اهمیت پیشگیری نسبت به درمان اشاره کرده و تأکید می‌کنند که هر مکتب پزشکی بر اساس مبانی و اصول خود به ارائه روش‌های خاصی به منظور حفظ سلامتی و پیشگیری از بیماری‌ها می‌پردازد. در طب ایرانی حکمای ایرانی راهکارهای مدون و عملی جهت حفظ سلامتی ارائه داده و اسباب حفظ الصحة در طب ایرانی بر پایه اصول شش‌گانه پیشگیری یا سته ضروریه (آب و هوا، خوردن و آشامیدن، حرکت و سکون، خواب و بیداری، احتباس و استفراغ و اعراض نفسانی) بنا نهاده شده است.

معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»/۲۳۹

بر این اساس نویسندگان در این بخش رویکردهای پیشگیرانه حمام را در طب ایرانی بر اساس اصول شش‌گانه پیشگیری آورده‌اند. در قسمت بعدی مقاله، توصیه‌های حکمای ایرانی در باره شرایط و آداب حمام رفتن، نحوه ورود به حمام، چگونگی خروج از حمام، پرهیز از زیاده روی در حمام کردن، توجه به مزاج فرد، احتراز افراد مبتلا به تب و ورم و حرارت از رفتن به حمام و... شرح داده می‌شود.

در بخش بعدی این پژوهش به اقدامات مؤثر در حمام جهت درمان بیماری‌ها اشاره می‌شود. اقدامات درمانی مهم در حمام شامل آب درمانی (هیدروتراپی)، روغن درمانی، ماساژ درمانی، فصد، دود درمانی، غذا درمانی و مزاج درمانی بوده که در مورد هر کدام به تفصیل توضیح داده شده است. نویسندگان همچنین در جداولی جداگانه در باره تأثیرات انواع آب‌های معدنی در درمان بیماری‌ها توضیح داده‌اند و لیستی از بیماری‌هایی که حمام رفتن به درمان آنها کمک می‌کند، تهیه کرده‌اند.

در انتهای مقاله نگارندگان این طور نتیجه می‌گیرند که حمام‌ها، تنها محلی برای پاکیزگی بدن، به معنای آنچه حمام‌های امروزی کاربرد دارند، نبوده و انواع اقدامات پیشگیرانه و شیوه‌های درمانی در حمام به کار می‌رفته است (Hossain hashemi et al., 2019).

بخش دوم: نقد مقاله

یکی از نقاط قوت و نوآوری مقاله این است که نگارندگان اصول شش‌گانه حفظ الصحه یا سته ضروریه را با موضوع حمام مرتبط کرده و با شیوه‌ای تازه به برشمردن تأثیرات حمام بر سلامتی انسان پرداختند. تقسیم‌بندی فواید و سودمندی‌های حمام بر اساس فصول سال به‌طور دقیق انجام گرفته است. از دیگر نقاط قوت و مزیت مقاله به‌کارگیری جداول می‌باشد که به‌طور جامع به تأثیرات انواع آب‌های معدنی در درمان بیماری‌ها و نیز درمان بیماری‌ها به‌وسیله حمام رفتن اشاره نمودند. این درحالیست که در جدول شماره دو مقاله می‌توانیم سیر تاریخی درمان بیماری‌ها را توسط حکمای طب ایرانی مشاهده کنیم.

نقد ساختاری

با نگاهی به مقدمه مقاله در می‌یابیم که برخی از اجزای اصلی تشکیل‌دهنده مقاله که بایستی در مقدمه می‌آمد وجود ندارد. کارکرد مقدمه این است که خواننده را با هدف

نویسنده از نگارش مقاله آشنا کند. بر این اساس کارکردهای مقدمه شامل روشن ساختن موضوع تحقیق، طرح مسأله، فرضیات پژوهش، بیان اهمیت و فایده پژوهش، بررسی سابقه پژوهش، مشخص کردن حدود و ثغور تحقیق و بیان فلسفه سازماندهی پژوهش می‌باشد (Mollaei Tavani, 2014). در مقاله برخی اجزای مقدمه از جمله پیشینه تحقیق و اهمیت و ضرورت تحقیق مغفول مانده است.

شیوه ارجاع‌دهی داخل متن در برخی موارد نامناسب است یا اصلاً وجود ندارد. به عنوان مثال در صفحه ۱۳۷ یک بار مطلبی از شیخ الرئیس به صورت (حفظ الصحه، ۳۶۶/۲) ارجاع داده شده و بار دیگر و در جمله‌ای دیگر به صورت (ابن سینا، حفظ الصحه، ج ۲، ۳۶۶) استناددهی انجام گرفته است. یا هنگام ارجاع اهوازی (صفحه ۱۳۷، سطر ۱۷) تنها به جلد و صفحه کتاب اشاره می‌کند و از کتاب نام نمی‌برد. همچنین مقالات «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران» نوشته شعبانی و جباره (Shabani & Jabare, 2014) و «تأثیرات مبانی طب سنتی در طراحی معماری حمام‌های عمومی» اثر ترابی (Torabi & Mirloo, 2015) که در قسمت پیشینه پژوهش آمده‌اند فاقد ارجاع بوده و در قسمت منابع نیز نیامده‌اند. نویسندگان در صفحه ۱۳۸، سطر ۵ ادعا می‌کنند که اهمیت پیشگیری بر درمان، به عنوان اصل مسلم در تمام مکاتب پزشکی پذیرفته شده است و حکمای ایرانی در طب ایرانی بیش از یونانی‌ها به این موضوع پرداخته‌اند. در واقع چنین ادعایی نیازمند اثبات و ارائه مدارک و اسناد محکمی است که در اینجا ارائه نشده است. مشابه این مورد در صفحه ۱۴۹ تکرار می‌شود جایی که می‌گوید دود درمانی در تمدن‌های قدیم انجام می‌شده است اما این گفته فاقد ماخذ و منبع است.

نویسندگان در چکیده مقاله نوشته‌اند که در این نوشته به دنبال آن هستند که با استفاده از منابع معتبر به این پرسش پاسخ دهند که حمام چه کارکردهای درمانی داشته است، اما با نگاهی به عنوان تحقیق که همانا رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی بوده متوجه می‌شویم که اهداف با موضوع تحقیق همخوانی ندارد. همچنین می‌بینیم که در یافته‌های مقاله و در بخش کاربرد حمام در پیشگیری از بیماری‌ها، ابتدا معنای واژه حمام آمده و سپس در باره ویژگی‌های حمام و تشابه آن با بدن انسان از دیدگاه حکمای ایرانی سخن گفته شده است. این در حالی است که مطالب گفته شده با موضوع پیشگیری از بیماری‌ها مرتبط نیست و باید در قسمت مقدمه مقاله می‌آمد.

معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»/۲۴۱

با توجه به اینکه این مطالعه به بررسی متون طب ایرانی پرداخته، شاهد کلمات تخصصی در متن مقاله هستیم که بهتر بود معنای کلمات در پاورقی یا پی‌نوشت نوشته می‌شد یا اینکه داخل پراکنش توضیح داده می‌شد. برخی از این واژه‌ها عبارتند از: «مده (ص ۱۵۱)، رمد چشم (ص ۱۵۲)، آب شبی (ص ۱۴۴)، استسقا (ص ۱۴۴)، آبدان (همان‌جا)، گری و حکه (ص ۱۴۵)، بصاق، خستگی تمددی (ص ۱۴۶)، طلا کردن (ص ۱۴۷)، اعیاء و آمیزه (ص ۱۴۸)، ابرئه و کست (ص ۱۴۹)». همچنین بهتر بود در هنگام اشاره به روش‌ها و شیوه‌های درمانی طب سنتی تعریف دقیقی از آن‌ها ارائه می‌شد. به عنوان مثال نویسندگان در صفحات ۱۴۷ و ۱۴۸ فصد درمانی، روغن درمانی، طلا کردن و ماساژ درمانی را توضیح داده‌اند اما اشاره‌ای به تعریف صحیح آن‌ها نشده است. همین‌طور در قسمت روغن درمانی ذکر این نکته لازم بود که هر یک از انواع روغن‌ها آثار درمانی مختلفی دارند و متناسب با شرایط هر فرد می‌توان از انواع مختلف روغن استفاده کرد.

یکی از نقدهای مهم مقاله این است که در قسمت‌هایی از مقاله ما شاهد آوردن نقل‌های طولانی از متون کتب طب قدیمی هستیم، به طوری که خواننده گمان می‌کند در حال مطالعه یکی از متون قدیمی طب ایرانی است نه یک مقاله پژوهشی. (صفحات ۱۴۳ و ۱۴۴)

نقد محتوایی

در تحلیل محتوای مقاله می‌بایست نویسندگان به نکات ذیل توجه می‌کردند.

۱. عدم بررسی کامل پیشینه تحقیق

با نگاهی به مقاله در می‌یابیم که پیشینه تحقیق در قسمت مواد و روش‌ها آورده شده است، در حالی که معمولاً پیشینه در مقدمه می‌آید یا در قسمت بحث و نتیجه‌گیری به مقایسه نتایج پژوهش حاضر با مطالعات قبلی می‌پردازند. خواننده نمی‌داند که تفاوت این پژوهش با تحقیقات قبلی چیست؟ البته به برخی از پژوهش‌های قبلی اشاره شده و گفته شده است که تحقیقات قبلی به کارکرد درمانی و پزشکی حمام کمتر پرداخته یا اصلاً نپرداخته‌اند. در واقع خواننده تمایل دارد بداند این مقاله یک پژوهش بدیع و تازه است یا نه؟

با جستجوی کلیدواژه حمام در پایگاه‌های اطلاعات علمی مقالات متعددی می‌بینیم که به پیشینه تاریخی حمام در حوزه‌های گوناگون توجه کرده‌اند. البته برخی پژوهش‌های

تاریخی مربوط به حمام معرفی شده‌اند اما سایر منابع موجود در این زمینه که در مطالعه مذکور از آن‌ها غفلت شده است عبارتند از: مقاله «حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل درمان» (Rahimi Mehr et al., 2017)؛ مقاله «حمام‌ها در شهر اسلامی و نقش آن در سلامت و بیماری» (Montazerghaem & Heydari, 2012)؛ مقاله «معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه» (Razavi Borghei, 2009)؛ مقاله «حمام و کارکردهای سیاسی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران» (Shabani & Jabare, 2014)؛ پایان‌نامه «پیدایش و روند شکل‌گیری حمام‌های ایرانی اسلامی» (lotfivand, 2011)؛ مقاله «بررسی نقش طب سنتی در معماری حمام‌های تاریخی دیروز و مراکز آب درمانی امروز» (haeri & tabasi, 2017) و کتاب بهداشت فردی (استحمام، دهان و دندان، ناخن) در منابع طب سنتی ایران (Moradi, 2017).

۲. عدم اشاره به توجیه علمی برخی تدابیر توصیه شده

نویسندگان مقاله در صفحه ۱۳۷، هنگام بررسی کاربرد حمام در پیشگیری از بیماری‌ها، نوشته‌اند: «گرمی هوا سردی می‌بخشد و نم می‌دهد.» نویسندگان باید مفهوم این جمله را به‌طور کامل توضیح می‌دادند و توجیه علمی برای درک آن به خواننده ارائه می‌کردند. همین‌طور در صفحه ۱۴۰ درک این جمله که «استفاده از آب گرم در تابستان، قسمت درونی بدن را سرد می‌کند» برای خواننده‌ای که در این حوزه مطالعه تخصصی نداشته باشد دشوار است و باید توضیحاتی در باره این که آب گرم موجب کشیده شدن حرارت به سطح بدن و سرد شدن درون بدن می‌شود، به مبحث اضافه می‌شد. همچنین در صفحه ۱۴۲، ذیل عنوان «اعراض نفسانی» هیچ توجیه قابل قبولی برای منع حمام برای کسی که دچار اعراض نفسانی^۱ شدید مثل غم و اندوه و ترس شده، وجود ندارد و این سؤال در ذهن خواننده بدون پاسخ باقی می‌ماند. نویسندگان در صفحه ۱۴۸ با استناد به کتاب «دفع المضار الکلیه عن الأبدان الإنسانیه» اثر ابن سینا، انجام فصد را در حمام توصیه کرده‌اند، ولی به این نکته اشاره نشده که فصد در حمام یا بعد از حمام در شرایطی که به علت استحمام بدن دچار تحلیل شده است ممنوع است زیرا می‌تواند موجب افراط نقصان روح شود (Aghili shirazi, 2006).

---

۱. حالت‌هایی که بر نفس انسان عارض می‌شود مثل غم و شادی و ترس و غیره

۳. مغفول ماندن برخی از تدابیر حمام در طب ایرانی

بررسی مقاله از نظر محتوایی نشان می‌دهد که برخی نکات مهم که در منابع طب ایرانی ذیل بحث تدابیر حمام توصیه شده‌اند، از بررسی مغفول مانده‌اند. در صفحه ۱۳۸ ذیل عنوان تدابیر «خوردن و آشامیدن» هیچ اشاره‌ای به نکته‌های مهم نوشیدن آب و مایعات حین، قبل و بعد از حمام نشده است. همچنین در صفحه ۱۳۹، آن جا که گفته‌اند «اگر کسی قصد چاق شدن دارد باید غذا بخورد و به حمام برود» (Hossain hashemi et al., 2019)، هیچ توضیحی در باره راهکاری که برای کاهش عوارض این کار در منابع طب ایرانی بر آن تاکید شده است (Aghili shirazi, 2006)، نیاورده‌اند.

۴. عدم صحت و اعتبار علمی کافی در توجیحات علمی ذکر شده

برخی از توصیه‌های علمی بیان شده در متن تحقیق، فاقد صحت و اعتبار علمی می‌باشد. به عنوان مثال نویسندگان در صفحه ۱۳۸ می‌گویند: «به هنگام حمام رفتن علاوه بر فواید حمام، گاه شرایطی به وجود می‌آید که انسان باید از حمام رفتن در آن شرایط پرهیز کند؛ زیرا اگر در این شرایط به حمام برود بیم آن می‌رود که آسیب زیادی به بدن او وارد شود؛ از جمله این شرایط زمانی است که معده پر از مواد غذایی و نوشیدنی باشد...» (Hossain hashemi et al., 2019). در توجیه این توصیه علمی می‌گویند که حمام با حرارتش غذای موجود در معده را تحریک می‌کند. در حالی که بر اساس منابع طب ایرانی علت چنین است که در حمام مخصوصاً بیت حار آن، بدن گرم و مرطوب و متخلخل است و مسامات (منافذ سطح بدن) باز هستند. علاوه بر این چون رطوبت‌های بدن تحلیل یافته، اندام‌ها بسیار تمایل به جذب آب و غذا (به ویژه با دمای سرد) دارند. در نتیجه اگر معده پر باشد یا در حمام غذا تناول شود، به صورت هضم نشده جذب اقصای (اندام‌های انتهایی) می‌شود و مشکلات مختلفی از جمله سد مجاری ایجاد می‌کند (Aghili shirazi, 2006).

در صفحه ۱۴۱ آمده است: «بهترین زمان حمام صبح زود است، زیرا این وقت از روز، زمانی است که به دنبال شب می‌آید و خاصیت شب این است که بدن را سنگین میکند و با برودت و رطوبتش و با جمع شدن مواد غذایی و نوشیدنی هضم نشده در مجاری بدن و اجزا و منافذ پوست، بدن را سست و بیحال میکند، در نتیجه انسان با بدنی سنگین از خواب بیدار میشود و نیازمند عاملی است که این فضولات انباشته شده در بدن را دفع کند تا از سنگینی آن کاسته شود» (Hossain hashemi et al., 2019).

این گفته طبق اصول علمی طب ایرانی صحیح نیست، چون فرآیند هضم در هنگام خواب تکمیل می‌شود مگر اینکه تدابیر خوردن و خوابیدن به درستی رعایت نشده باشد که در اینجا موضوعیت ندارد. از طرف دیگر حمام کردن صبح ناشتا در کسی که امتلا ندارد و هدفی برای کاهش وزن و کاهش امتلا نداریم، توصیه نمی‌شود (مخصوصاً در گرم مزاج‌ها) (Aghili shirazi, 2006; Jorjani, 2012 [In Persian]).

۵. ابهام در باره رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام
نویسندگان در صفحه ۱۵۰ (سطر دوم) در مورد غذا درمانی در حمام نوشته‌اند که آشامیدن چیزهای سرد در حمام، مانند آب سرد، مضر است، زیرا که حرارت را یک دفعه فرو می‌نشانند و شکم سست می‌شود و قابلیت استسقاء پیدا می‌کند؛ بنا بر این برای دفع ضرر آنها باید چیزهایی نوشید که اثر آنها را خنثی کند (Hossain hashemi et al., 2019). همچنین در صفحه ۱۴۸ (پاراگراف اول، سطر ششم) از قول ابن سینا بیان شده است: «زمانی که بدن از اخلاط پر است، ممکن است با حمام رفتن به بدن ضرر برساند؛ زیرا از حرکت اخلاط باعث ایجاد عفونت می‌شود و برای دفع ضرر آن باید عمل فصد را انجام داد. (Hossain hashemi et al., 2019)» مشخص است که ضرر داشتن آشامیدن چیزهای سرد در حمام و نیز انجام عمل فصد برای جلوگیری از عفونت در اثر حرکت اخلاط مربوط به رویکرد پیشگیرانه حمام است نه رویکرد درمانی آن. بر این اساس لازم بود ابتدا انواع روش‌های پیشگیری و سطوح آن مورد بررسی قرار گرفته و تدابیر پیشگیرانه در طب ایرانی بطور صحیح تعریف می‌شد.

۶. علت تأکید اطباء طب ایرانی بر وسعت و گستردگی حمام‌ها
اطباء طب ایرانی بر گستردگی حمام تأکید داشتند. آنها معتقد بودند که گستردگی حمام موجب تأخیر در آلودگی هوا از بخارهای حمام (که حاوی چرک و فضولات بدن هستند) و کاهش غلظت آنها می‌شود. استنشاق این فضولات می‌تواند موجب ضعف قلب و حتی غشی (سنکوب) شود (Aghili shirazi, 2006; akhvini, 2006; bokhari, 1992; Arzani, 2006). عقیلی شیرازی در فصل ششم از فن اول از مقاله دوم خلاصه الحکمه در بیان تدبیر استحمام می‌گوید:

و فایده اتساع فضای آن، آن است که هوای آن چون کثیر باشد به سبب کثرت واردین و ابخره ردیئه منفصله از ابدان و اوساخ و فضلات چندان متأثر و متغیر

معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»/۲۴۵

می‌گردد که باعث ضعف قلب و وحشت روح و حدوث غشی به استنشاق آن گردد.

همچنین محمداکبر ارزانی بن میر مقیم دهلوی، معروف به حکیم ارزانی، از مشاهیر حکما و اطبای قرن یازدهم و دوازدهم هجری در اثر معروفش مفرح القلوب می‌گوید:

و نفع اتساع فضا آن است که تا هوای کثیر در آنجا باشد و بنا بر کثرت از انفس مسترده مختلط به فضلات قلوب و از ابخره منفصله اوساخ ابدان متغیر نشود، چه، اگر هوا اندک باشد زودتر متغیر گردد و فاسد شود و به واسطه استنشاق و وصول به قلب دل را ضرر رساند. (Arzani, 2006)

به عبارتی فایده وسیع بودن حمام را این طور گفته‌اند که افراد به سبب بخارات ردیه جدا شده از بدن‌ها و چرک و فضولات موجود در حمام خیلی متأثر نشده و دچار ضعف قلب و وحشت روح و غشی به دنبال استنشاق آنها نشوند (Aghili shirazi, 2006).

۷. عدم اشاره کامل به بیماری‌های ذکر شده در کتاب قانون در جدول شماره ۲ (صفحه ۱۵۲) نویسندگان با توجه به کتب حکمای ایرانی چون طبری، رازی، ابن سینا، مجوسی اهوازی و جرجانی، شرحی از بیماری‌هایی که در سیر درمان آنها توصیه به حمام رفتن آمده است، آورده‌اند. در این جدول نوشته شده که ابن سینا در کتاب قانون بیان کرده که فقط بیماری‌های خشکی مزاج و استسقاء با حمام رفتن درمان می‌شوند (Hossain hashemi et al., 2019). با رجوع به کتاب قانون مشاهده می‌کنیم که برخی دیگر از بیماری‌ها نیز توسط شیخ الرئیس مطرح شده‌اند. وی حمام را برای بیماران عرق مدینی (عامل بیماری پیوک) مفید می‌داند. همچنین آبهای مس‌دار، آهن‌دار و شور برای از بین بردن بیماری‌هایی همچون بیماری‌های سرما و رطوبت، درد مفاصل، نقرس، سست‌اندامی، ربو (آسم)، بیماری‌های کلیه، شکستگی‌ها و دملها و قرحه‌ها (زخم‌ها) مفیدند. (Avicenna, 2010)

۸. ترجمه نادرست متون طب ایرانی به زبان عربی نویسندگان در برخی موارد نتوانسته‌اند مطالب و اصطلاحات اخذ شده از متون طب ایرانی به زبان عربی را به درستی ترجمه نمایند. بر این اساس به موارد زیر در اینجا اشاره می‌شود:

مورد اول: در صفحه ۱۴۲، سطر هفدهم آمده است: «لازم است از حمام کردن در حالتی که هیجان ناشی از عوارض نفسانی و روانی مانند خشم و ترس و نگرانی و غم و اندوه بیش از حد یا هراس و ترس نگران کننده بر بدن غالب می شود خودداری کرد.» (Hossain hashemi et al., 2019)

متن اصلی: و كذلك يجب ألا يكون دخوله مع هيجان بعض الأعراض النفسانية كالغضب أو الفزع أو الجزع أو الغم المفرط أو الخوف المقلق؛
در این جمله «اعراض نفسانی» به اشتباه عوارض نفسانی معنا شده است.

مورد دوم: در صفحه ۱۴۷، سطر ۲۱ آمده است: «و این کار برای درمان بیماران مبتلا به تب مناسب است؛ زیرا این کار ماده گندیده بدن را به بیرون می ریزد و بدن را به گونه ای ناسرشتی سرد می نماید.» (Hossain hashemi et al., 2019)

متن اصلی: و من اجل ذلك إذا استعمل في المحمومين الذين قد نضج الخلط المحدث للحمى فيهم فإنه قد يبرد بالعرض، لكثرة تحليلة و استفراغه المادة العفنة (Ahvazi, 2008).

جمله جواب شرط احتمالی است و در ترجمه این جمله، جمله قطعی ترجمه شده است. جمله مبتلایان به تب مشروط است و این روغن مالی برای مبتلایان به تبی که خلط ایجاد کننده تب، نضج پیدا کرده، این گونه تأثیری دارد نه همه مبتلایان به تب. به همین خاطر اگر این روش برای مبتلایان به تبی که خلط ایجاد کننده تب در آنها نضج پیدا کرده، استفاده شود، چون این مالش بسیار تحلیل می دهد و ماده عفونی را خارج می کند ممکن است روغن مالی اینان را به طور عارضی - نه ذاتی - سرد کند. بر این اساس ترجمه صحیح چنین است: «به خاطر آن اگر در تب دارهایی که خلط ایجاد کننده تب در آنها نضج یافته، استفاده شود، آن به خاطر کثرت تحلیل و استفراغ ماده عفونی گاهی سرد می کند.»

مورد سوم: در صفحه ۱۴۸، پاراگراف دوم، سطر اول آمده است: «رازی مالیدن روغن خیری مخلوط با بنفشه در حمام را برای کمردرد مناسب می داند.» (Hossain hashemi et al., 2019)

معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»/۲۴۷

متن اصلی: «و قد يكون أيضا من التعب، و علاجه الراحة و الحمام و المرخ بدهن الخیری و البنفسج الممزوجین. و شرب النبید بمزاج صالح. و كذلك إذا كان من كثرة الجماع». (Rhazes, 1987b)

همان طور که از متن عربی کتاب التقسیم و التشجیر بر می آید درد کمرب که از خستگی بوده، به وسیله استراحت، حمام و روغن مالی همراه با روغن خیری و مخلوط با روغن بنفشه درمان می شود. در این متن به روغن مالی در حمام اشاره نشده است.

مورد چهارم: در صفحه ۱۴۸، پاراگراف دوم آمده است: «رازی معتقد است فردی که به بیماری سنگ کلیه مبتلا شده است باید وارد آبن شود و بین دوران و خاضرها را با روغن خیری مالیده و مشت و مال دهد». (Hossain hashemi et al., 2019)

متن اصلی: «و علاج الحصى فی الكلی: إما فی وقت هیجان الوجع، فأن یدخل فی الابزن، و یمرخ الصلب و الخواصر بدهن خیری مرخا معتدلا، و یهز الصلب». (Rhazes, 1987b)

در این متن منظور از صلب، استخوانها یا مهره های پشت است که به اشتباه «ران» ترجمه شده است.

مورد پنجم: در صفحه ۱۴۹، پاراگراف دوم، سطر ۱۸ با استناد به کتاب حفظ الصحه ابن سینا آمده است: «از توصیه های دیگری که در این زمینه وجود دارد این است که بعد از بیرون آمدن از حمام، بخور درمانی با عودی که در میان کافور یا مشک است، در بدن تأثیر دارد». (Hossain hashemi et al., 2019)

متن اصلی: «و یمرخ بعد الخروج من الحمام بالعود المرئی الكافور و المسك...» (Avicenna, 2007)

ترجمه صحیح چنین است: «پس از خروج از حمام عودی که در بین کافور و مشک بوده بخور داده شود.»

مورد ششم: در صفحه ۱۴۹، پاراگراف سوم، سطر ۲۳ با استناد به کتاب دفع المضار ابن سینا آمده است: «و اگر فرد سرد مزاج دفعاً از حمام بیرون آید، باید مثرودیطوس یا تریاق اربعه نیز باید بخورد». (Hossain hashemi et al., 2019)

متن اصلی: «و اما بارد المزاج فإن يجلس في بيت حار جدا، و ينشق دهن الياسمين، أو دهن السوسن، أو دهن النسرین. و يطلى الرأس بلخلخة السنبل و السعد- و تدلك الاعضاء- و يسقى متروديطوس أو ترياق الأربعة- و يطعم طعاما فيه ثوم- و يسقى من (الشراب) الصرف شيئا يسيرا و ينوم». (Rhazes, 1987b)

ترجمه صحیح: «اگر فرد سرد مزاج یکباره از حمام بیرون رود باید در خانه اول حمام بسیار نشسته و روغن یاسمن، سوسن یا نسرين استنشاق کرده و سرش با لخلخه سنبل و سعد طلا شده و اعضای آن مشت و مال شده و متروديطوس یا ترياق اربعه نوشیده و غذای دارای سیر خورده و اندکی شراب صرف نوشیده و بخوابد.»

مورد هفتم: در صفحه ۱۴۹، پاراگراف دوم بر اساس کتاب فردوس الحکمه اثر علی بن ربن طبری آمده است: «طبری در هنگام بیماری ابرته تأکید بر این موضوع دارد که در حمام سر را با سرشته آب نخود و چغندر بشوید و اگر بتواند عودی که در چیزی پرورده نشده را در گرمابه دود کند و یا با زعفران و کافور بخور دهند و اگر در آن خوشبو کننده بگذارند که بهتر خواهد بود و همچنین بیان داشته است که اگر کسی مزاج او سرد باشد، نوره را با آب مرزنگوش یا نماد و شیخ بسرشد و سر را با ختمی و یا ترمس و یا بوره ارمنی بشویند و سر را با زهره گاو و بوره ارمنی بشویند و اگر بتوانند در گرمابه عود پرورده در عسل بخور کنند و کست و کندر که بهترین است، بخور دهند و این نشان از آن است که وی به اثر دود درمانی واقف بوده است (Hossain et al., 2019)».

متن اصلی: «و إن كانت فيه أبرته غسل رأسه بحمص مدقوق معجون بالسلق...» (Tabari, 2002)

ترجمه صحیح: اصل کلمه «ابره» در کتاب فردوس الحکمه عربی «ابره» بوده است. (Tabari, 2002).

مورد هشتم: در صفحه ۱۴۹، سطر آخر در مورد مزایای آب های گوگردی و نفتی به سخت و محکم کردن زهدان اشاره شده است (Hossain et al., 2019).

متن اصلی: «تنفع من صلابة الرحم». (Avicenna, 2010)

معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»/۲۴۹

ترجمه صحیح عبارتست از: «نافع در سخت شدگی رحم». در این متن ابن سینا می‌نویسد که آب گوگردی برای سخت‌شدگی رحم نافع است نه اینکه این آب رحم را سفت و محکم کند. در واقع اشاره‌ای به اینکه رحم را سفت می‌کند در اینجا وجود ندارد.

مورد نهم: در صفحه ۱۵۰، سطر نهم مطلبی از کتاب المنصوری فی الطب اثر رازی آمده است: «از دیگر توصیه‌ها هنگام زاییدن است که شخص باردار بعد از اینکه به حمام رفته و درون آبن می‌نشیند و شکم و پشت خود را روغن مالی می‌کند، بعد از آن می‌تواند از خوراکیهای گوارا، نرم، سبک همچون اسفیدباج (شوربای هر نوع گوشت) و شیرینی‌های ساخته شده با شکر و روغن بادام استفاده نماید. (Hossain hashemi et al., 2019)»

متن اصلی: «إذا قرب و حان أوان الولادة، ینبغی أن تدخل الحمام و تجلس الجلی فی الأبن کل یوم ساعة و یمرخ بطنها و ظهرها بالدهن. و تطعم من الأغذیة اللینة اللذیة کالأسفیدباجات و الحلواء المعمول بالسكر و دهن اللوز. (Rhazes, 1987a)»

ترجمه صحیح چنین است: «هنگامی که زمان‌های زاییدن نزدیک شد و فرا رسید بهتر است زن باردار به حمام داخل شده و هر روز یک ساعت در آبن^۱ بنشیند و شکم و کمر او روغن مالی شود و از غذاهای نرم و لذیذ مانند اسفیدباج^۲ها و شیرینی درست شده با شکر و روغن بادام بخورد.»

نقد روشی

یکی از سؤالاتی که در باره روش تحقیق مطرح می‌شود این است که علت انتخاب منابع نامبرده شده (القانون فی الطب، الحاوی فی الطب، ذخیره خوارزمشاهی، کامل الصناعه الطبیه، مصالح الابدان و...) در این پژوهش چه بوده و چرا به منابع دیگر در این دوره زمانی استناد نشده است؟ و اصولاً چرا این دوره مورد مطالعه پژوهشگران بوده است؟ در واقع روش مطالعه به‌طور واضح و شفاف بیان نشده است. همچنین مشاهده می‌شود که در هنگام بیان روش مطالعه از دو زمان و دو دوره متفاوت یاد شده است، یعنی یک

۱. یک روش استفاده از دارو که ظرف بزرگی فلزی یا چوبی که در آن آب خالص و یا مخلوط با بعضی دواها ریزند و چون شخص در آن نشیند تا بالای ناف او را آب فروگیرد.

۲. شوربا، آش‌های ساده که طعم غالبی نداشته باشند و عمدتاً از سبزیجات، گوشت‌های پرندگان، و ادویه گرم تهیه می‌شود.

بار قرن دوم تا پنجم هجری (صفحه ۱۳۶، سطر ۱۰) به عنوان دوره زمانی پژوهش انتخاب شده و یک بار قرن سوم تا پنجم هجری (صفحه ۱۳۶، سطر ۱۵).

نویسندگان در صفحه ۱۴۵ به حکایتی از کتاب چهار مقاله نظامی عروضی در درمان بیماران در حمام توسط رازی اشاره می‌کنند (Nezami Arozi Samarghandi, 2006). این در حالیست که در قسمت مواد و روش‌ها نویسندگان نوشته‌اند که در این مطالعه به منظور به دست آوردن اطلاعات مربوط به حمام، فواید و مضرات آن، اقدامات پیشگیرانه و روش‌های درمان بیماری‌ها از منابع طب ایرانی از قرون سوم تا پنجم هجری از جمله فردوس الحکمه فی الطب اثر ربن طبری (Tabari, 2002)، کامل الصناعة الطیبه اثر مجوسی اهوازی (Ahvazi, 2008)، مصالح الأبدان و الأنفس ابن سهل بلخی (Balkhi, 2015)، قانون ابن سینا (Avicenna, 2010)، الحاوی رازی (Rhazes, 2001) و ذخیره خوارزمشاهی جرجانی (Jorjani, 2012 [In Persian]) استفاده شده است. در واقع هر چند در مقال چهارم کتاب چهارمقاله نظامی عروضی حکایت‌هایی در مورد پزشکی به نگارش در آمده است اما این کتاب یک منبع طب ایرانی محسوب نمی‌شود.

با مطالعه و بررسی متون تاریخی طب ایرانی متوجه می‌شویم برخی از منابع متون طب ایرانی در این تحقیق مغفول مانده‌اند که عبارتند از: کتاب «فی دخول الحمام و منافعه و مضرتها» به قلم یوحنا بن ماسویه و کتاب «حمام» از قسطا بن لوقا بعلبکی. (Ibn Abi Usaibi, 2007) همچنین معمر بن المثنی بصری (Eisa bek, 2008) و ابواسحاق ابراهیم بن اسحق الحریری و رازی در رساله فی الحمام و منافعه و مضاره از دیگر پزشکانی هستند که در دوره اسلامی در باره حمام کتاب نوشته‌اند (Najmabadi, 1992; Taheri, 2016).

یکی از نکات مهم در استفاده از متون طب ایرانی در این تحقیق به کار نبردن منابع دست اول است. نگارندگان در قسمت منابع به ترجمه کتاب القانون فی الطب (Avicenna, 2010)، کامل الصناعة الطیبه (Ahvazi, 2008)، المنصوری فی الطب (Rhazes, 1987a)، الحاوی فی الطب (Rhazes, 2001)، التقسیم و التشجیر (Rhazes, 1987b) و فردوس الحکمه فی الطب (Tabari, 2002) استناد کرده‌اند. در واقع در مجلات تاریخ علم و دایرة المعارف‌ها تا آنجا که ممکن است سعی می‌شود به اصل منبع به زبان اصلی ارجاع داده شود زیرا در موارد متعدد دیده شده است که

معرفی و نقد مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»/۲۵۱

مترجمان در نقل مطلب دچار کاستی‌هایی شده‌اند و بعضاً مترجم برداشت و تفسیر شخصی خودش را آورده است. در موارد استثنایی که امکان استفاده از اصل منبع به زبان اصلی وجود ندارد، مانند ارجاع به متن یونانی یا لاتین از یک اثر، ناچار به ترجمه‌ای معتبر از آن اثر ارجاع داده می‌شود. مثلاً ارجاع به برخی تألیفات بقراط، ارسطو یا جالینوس که به زبان یونانی هستند و در صورتی که یونانی بلد نباشیم مجبوریم به ترجمه آنها ارجاع دهیم.

نتیجه‌گیری

در نتیجه‌گیری نهایی می‌توان این طور اظهار نظر کرد که مقاله «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»، علی‌رغم اینکه توانسته با تبیین رویکردهای پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی دریچه‌ای تازه به روی پژوهشگران تاریخ پزشکی بگشاید، لیکن بنا بر دلایل ذکر شده در متن مقاله از جمله ارجاع‌دهی نامناسب، عدم بررسی پیشینه تحقیق به صورت کامل، عدم صحت و اعتبار علمی کافی در برخی توجیحات علمی، عدم تبیین اصطلاحات طب سنتی، ابهام در مورد رویکردهای پیشگیرانه و درمانی حمام، عدم اشاره کامل به بیماری‌های ذکر شده در کتاب قانون و ترجمه نادرست متون عربی برگرفته از منابع طب ایرانی و مشخص نبودن روش تحقیق نتوانسته به‌طور کامل به اهداف مورد نظر دست یابد.

لذا انتظار می‌رود با توجه به اهمیت موضوع نقد در پژوهش‌های علمی و با توجه به تحلیل انجام شده در ارتباط با مقاله مذکور، پژوهشگران علاقمند به این حوزه، با در نظر گرفتن ایرادات ذکر شده، بتوانند مطالعاتی با کیفیت بالاتر در حوزه تاریخ پزشکی منتشر کنند.

سپاسگزاری

نویسندگان این مقاله بر خود لازم می‌دانند از همه کسانی که در طی این پژوهش ما را مورد یاری و کمک قرار داده‌اند، کمال تشکر و قدردانی را بنمایند.

References

- Aghili shirazi, M. (2006). *Kholase al-hekmah*. tehran: ismaeilian publication.
- Ahvazi, A. (2008). *Kamel al-Sanae al-Tebbie*. Tehran: Moaseseh Ehyae Teb Tabiei.
- akhvini bokhari, R. (1992). *hedayat almotelemin fi alteb*. mashhad: mashhad univercity.
- Arzani, M. (۲۰۰۶). *Mofarreh al-gholob*. Lahoor: Matbae al-eslamie.
- Avicenna. (2007). *hefz ol-seheh* (Vol. ganjineh baharestan): tehran.
- Avicenna. (2010). *Al-Qanun fi al-Tibb (The Canon of Medicine) (In Persian)* (A. Sharafkandi, Trans.). Tehran: Soroush.
- Balkhi, A. (2۰۱۵). *masale al-abdan va al-anfas*. tehran: teb sonnati publication.
- Eisa bek, A. (2008). *tarikh al-nabat end al-arab*. tehran: tehran univercity of medical science.
- haeri, R., & tabasi, M. (2017). Investigating the role of traditional medicine in the architecture of yesterday's historic baths and today's hydrotherapy centers. *JHC*, 3(3), 95-110 .
- Hossain hashemi, Z., Kasiri, M., montazerghaem, A., & Zargaran, A. (2019). Bath, Its Preventive and Therapeutic Approach in Iranian Medicine. *Journal for the History of Science*, 17(1), 135-155. doi:10.22059/jihs.2019.283645.371491
- Ibn Abi Usaibi, L. (2007). *Uyun Al - Anba Fi Tabaqat Al -Atibba*. Tehran: Iran Univercity of Medical Science.
- Jorjani, E. (2012 [In Persian]). *Zakhireh Kharazmshahi*. Ghom: Institue of resuscitation natural medicine(Moaseseh ehyae teb tabiei qom.(
- lotfivand, V. (2011). *peydayesh va ravand sheklgiri hamamhaye irani eslami*. isfahan univercity, isfahan .
- Mollaei Tavani, A. (2014). *An introduction to research methods in history*. Tehran: Nashr Ney.
- Montazerghaem, A., & Heydari, N. (2012). *Hammamha dar Shahr eslami va naghsh an dar salamat va bimari*. Paper presented at the The second conference of the Islamic city .
- Moradi, F. (2017). *Personal hygiene (bathing, mouth, teeth, nails) in Iranian traditional medicine sources, Islamic texts and modern medical research*. Tehran: Iranian Teb.
- Najmabadi, M. (1992). *History of Medicine In the Iran*. Tehran: Tehran Univercity Publication.

- Nezami Arozi Samarghandi, A. (2006). *Chahar Maghale*. Tehran: Jami.
- Rahimi Mehr, V., Motedayen, H., & Mehrabani, M. (2017). Traditional Baths; The Preservative of Health, The Factor of Cure. *Baghe Nazar*, 14(50).
- Razavi Borghei, S. (2009). Memari hamam dar Moton Teb Kohan va Moghadame resale dalakie. *Golestan Honar*, 15, 64-7.
- Rhazes, M. (1987a). *al-mansori fi al-teb*. koveit: al-monazame al-arabie al-tarbie va al-saghafe va al-olom.
- Rhazes, M. (1987b). *taghasim ol-elal (ketab al-taghsim va al-tashjir)*. halab: manshorat jameh halab mahad altoras alelmi alarabi.
- Rhazes, M. (2000). *Al-Havi fil teb*. Beirut: Dar Ehyae Altorase Arabi.
- Shabani, E., & Jabare, S. (2014). Hamam va karkardhaye ejtemaei an dar sadehaye miane tarikh iran. *Pajohesh name tarikh ejtemaei va eghtesadi*, 3(1), 89-109.
- Tabari, A. (2002). *Ferdous al hekmeh fi al-Tibb (Paradise of Wisdom) (In Arabic)*. Beirut: Dar-al Kotob al-elmie.
- Taheri, J. (2016). Bathroom in Medieval Islamic Medical Texts: Theory and Practice. *Journal of Reasearch in Islamic Architecture*, 4(10).
- Torabi, Z., & Mirloo, M. (2015). *The effects of the basics of traditional medicine in the architectural design of traditional public baths in Iran*. Paper presented at the First International Congress of Earth, Space and Clean Energy, tehran.